

Hanna Popowska-Taborska
Warszawa

DOM na warsztacie etymologa, archeologa i badacza językowego obrazu świata

Przy rekonstrukcji pierwotnego znaczenia ogromną rolę odgrywa znajomość realiów istniejących w okresie kształtowania i przemiany znaczeń leksemów. Zwracano na to uwagę już dawno, szczególnie w lingwistyce niemieckiej z początku XX wieku, w ujęciu do dziś cytowanym jako „Wörter und Sachen”. Należy starać się o maksymalne wykorzystanie danych wpływających z nauk archeologicznych, etnologicznych, ale i pozornie bardziej odległych, np. badań przyrodniczych przy rekonstrukcji danych roślinnych i zwierzęcych (Jakubowicz 2012: 79).

Przyjęta tu jako swoiste motto niedawna wypowiedź Marioli Jakubowicz wydaje mi się szczególnie godna uwagi wobec wszczętych obecnie na dużą skalę przez badaczy językowego obrazu świata¹ prac nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*. Jednym z haseł tego Słownika, nad którym koncentrują się obecnie badania, jest DOM, któremu również i ja poświęciłam nieco uwagi, starając się rozpatryć ten problem na niełatwym gruncie dialektów kaszubskich i kształtującego się kaszubskiego języka literackiego (Popowska-Taborska 2010, 2012). Propagowana obecnie interdyscyplinarność (do której z różnych względów zawsze podchodziłam z dużą rezerwą) w tym szczególnym wypadku skłania mnie do próby spojrzenia na „słowiański dom” z aspektu współczesnej wiedzy językoznawcy, archeologa oraz toczących się dociekań na gruncie etnolingwistycznym. Mam nadzieję, że mimo niepełnej wiedzy z dziedziny archeologii i aksjologii (nieodzownej przy obecnych dociekaniach nad językowym obrazem świata) uda

¹ Dokładne informacje o celach, założeniach i metodologii projektu *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym* (EUROJOS) można znaleźć pod adresem internetowym: <http://ispan.waw.pl/default/pl/projekty-naukowe/eurojos> (dostęp 20.02.2014).

mi się ustrzec przed zbytnią powierzchownością i błędami zagrażającymi wielu tego typu interdyscyplinarnym rozważaniom.

Z pozycji językoznawczych niełatwą problematykę związaną ze słowiańskim *domem* w interesujący sposób przedstawił opublikowany niedawno artykuł Marioli Jakubowicz (2013), mówiący o istniejących dwóch alternatywnych możliwościach pochodzenia indoeuropejskiego **domos*: pierwszej, związanej z *ie. demā* ‘budować’ oraz drugiej – zaprzeczającej tej etymologii i uznającej **domos* za wyraz niemotywowany. Zarówno jedna, jak i druga koncepcja ma w literaturze naukowej niemało zwolenników (po bardziej szczegółowe dane odsyłam do artykułu: Jakubowicz 2013). W obecnych rozważaniach ważny jest przede wszystkim fakt, że koncepcje te nie przynoszą istotnych danych dla badaczy językowego obrazu świata, gdyż nie zawierają informacji pozwalających zinterpretować słowiański **domъ* na płaszczyźnie aksjologicznej². Szeroko rozpowszechnione twierdzenie wiążące etymologię *ide. *domos/*domus* z pierwotnym znaczeniem ‘rodzina, większa rodzina, społeczność’ (tak m.in. Boryś SEJP, 118; tak również Popowska-Taborska 2010 odnośnie dialektów kaszubskich) okazuje się bowiem w pewnym stopniu ryzykowne, gdyż nadawanie nazwom pomieszczeń mieszkalnych znaczeń związanych z zamieszkującą je szeroko pojętą społecznością rodzinną równie dobrze może być zjawiskiem późniejszym i wtórnym w stosunku do pierwotnych znaczeń owych nazw. Zauważmy, że precyzyjnie opracowane przez W. Borysia hasło *dom* ukazuje na bardzo szerokim tle językowym szczególną łączność znaczeń: ‘budynek mieszkalny’, ‘pomieszczenie mieszkalne, mieszkanie’, ‘rodzina, domownicy’, ‘ogół spraw domowych, rodzinnych, gospodarstwo domowe, posiadłość’, ‘budynek mieszkalny wraz z gospodarstwem i podwórzem’, sprowadzonym ostatecznie do praindoeuropejskiego pierwiastka **dem-* ‘rodzina, dom’. Podobną łączność znaczeniową obserwujemy również w wypadku innych leksemów oznaczających różnego typu pomieszczenia mieszkalne.

Zdaniem M. Jakubowicz możliwosc rozpatrzenia pierwotnej nazwy słowiańskiego domu na szerszej płaszczyźnie aksjologicznej daje jego nazwa południowo-słowiańska **kōtja*, związana z ps. **kōtъ* ‘wewnętrzny kąt domu’, por. serbskie *kuća*, bułgarskie *къща*, słoweńskie *kota* ‘dom’. Łączenie nazwy ‘kąta domu’ z całą

² Gdy przystępowałam do tego tematu, za godny rozważenia uznałam fakt, że *dóm* na całym Kaszubach (a także w części Krajny, Kociewia i Wielkopolski) jest również (a nawet przede wszystkim) nazwą sieni, a więc nazwą wewnętrznej części pomieszczenia mieszkalnego, por. Popowska-Taborska 2010, 2012; zob. też SGP, t. 6, zes. 1 (16), s. 53, jak również odpowiednie przykłady zaczerpnięte ze Słownika B. Sychty i F. Lorentza: *víkši dóm jak całã xěč; žarna mě mómě v domu*. Jednakże zawarty w *Kulturze materialnej Borów Tucholskich* Bernarda Sychty opis budowy chaty (Sychta 1998: 95) uprzytomnił mi, że *dóm* jako nazwa sieni, związany ze zwyczajem budowania *wystawka* zwanego również *przeddómkim*, jest nazwą późną i tylko wtórnie łączy się z nazwą *domu* jako określonego pomieszczenia mieszkalnego.

zamieszkiwaną przez daną społeczność przestrzenią (co w dalszej kolejności pozwala łączyć to pojęcie z domem rodzinnym, ojcowizną oraz ze społecznością większą niż rodzinna) znajduje przekonujące wytłumaczenie w roli, którą w życiu pierwotnych mieszkańców pełnił ów kąt – miejsce w którym z reguły rozpalany był ogień, dawca ciepła i gorącego pożywienia, wokoło którego koncentrowało się całe życie mieszkańców domu. Szczególnie w tym wypadku istotny wydaje się fakt, że teza ta znajduje poparcie w licznych badaniach archeologicznych (por. m.in. Parczewski 1988: 55–63, Šalkovský 2008, Cygan 2006). Por. też znamieny cytat z książki profesora Andrzeja Buko, który wśród zbioru cech przysługujących wszystkim Słowianom na pierwszym miejscu stawia

osady otwarte z zabudową gniazdową, sytuowane wzdłuż dolin rzecznych, w których dominowały czworokątne ziemianki z piecem w narożniku [...]. Chata wczesnościawiańska [...] stanowi w powszechnym przekonaniu ważny element identyfikacyjny tego ludu. [...] Są to budynki dość charakterystyczne [...]. W jednym z narożników domu (najczęściej północno-wschodnim) znajdowało się urządzenie grzewcze w postaci kamiennego pieca o wymiarach 0,5 na 0,5 m. [...] (Buko 2011: 87).

Stwierdzenie, że urządzenie grzewcze, palenisko, czyli miejsce, w którym rozniecano ogień (w dalszej kolejności również urządzenie wyższego rzędu w rodzaju prymitywnego pieca), mogło leć u podstaw nazwy prymitywnego domu mieszkalnego, zdaje się potwierdzać polska dialektalna nazwa *kuk(u)rzysko* zanalizowana w swoim czasie przez Wiesława Borysia jako domniemany relikwyt staropruskiej leksyki (Boryś 1981). W gwarach nazwa ta występuje w kilku podstawowych znaczeniach: ‘puste miejsce, plac, gdzie kiedyś był dom, zabudowania’, znane na północnym Mazowszu *kukrzysko* ‘miejsce po rozebranych domu’, w północnej Małopolsce *kugżysko* ‘miejsce, gdzie stała chałupa’, na Podlasiu *kukrzysko* ‘miejsce, plac, gdzie stał dom rodzinny, chata’, w okolicach Drohiczyzna *kokrzysko* ‘miejsce, na którym stał przedtem dom’, w Lubelskiem *kukurzysko* ‘pustkowie, gdzie dawniej stała karczma’, *kutrzysko* ‘miejsce po zburzonym domu’, w kurpiowskiej Puszczy Białej *kukrzysko* ‘miejsce, plac pod budowę domu’, na Podlasiu *kukrzysko* ‘podwórze, śmieciisko’, ‘gospodarstwo’. W Jankach Młodych w dawnym powiecie Ostrołęka *kukrzysko* i *chuchrzysko* znaczą ‘rodzinny dom, ojcowskie gospodarstwo, ojcowizna’. Por. też przytoczone przez Karłowicza z Tykocińskiego i Chełmskiego *kukrzysko* ‘stare gniazdo rodzinne’. Odmienne znaczenie (‘miejsce po wypalonym lesie’) ma *kukrzysko* w ziemi dobrzyńskiej, na Powiślu Gdańskim oraz na pograniczu ostródzko-warmińskim. Do ludowej nomenklatury kowalskiej należy *kuksisko* ‘palenisko, ognisko w kuźni’. Godna uwagi jest geografia tego wyrazu w gwarach polskich: poza odwiecznie polskim językowo Mazowszem i ziemią dobrzyńską *kuk(u)rzysko* znane jest tylko na terenach, które pierwotnie były językowo zachodniobałtyckie bądź ruskie, bądź też

w ogóle niezaludnione, na których polszczyzna rozprzestrzeniła się w wiekach średnich w wyniku ekspansji idącej z ziemi chełmińskiej lub z Mazowsza. Tak więc obecność wyrazu na pierwotnie pruskich ziemiach skolonizowanych przez osadnictwo chełmińskie zdaje się świadczyć, że wyraz może być staropruskiego pochodzenia. W. Boryś suponuje, że podstawowym znaczeniem tego wyrazu było ‘miejsce, gdzie się palił lub pali ogień’. Ze znaczenia tego rozwinęło się z jednej strony ‘ognisko, palenisko’, z drugiej – ‘miejsce spalone, pogorzelsko, zgłiszczce’, zachowane zaś ślady po zniszczonym rodzinnym domostwie mogą uzasadniać znaczenie ‘stare gniazdo rodzinne’, skąd w wyniku dalszego rozwoju ‘dom rodzinny, ojcowizna’. Ów hipotetyczny wyraz należałoby zdaniem Borysia łączyć ze wschodniolitewskim *kūkur-t-* ‘tlić, palić się, żarzyć’, przy czym „Brak dokumentacji wyrazu staropruskiego nie oznacza, że w tym języku takiego wyrazu nie było, skoro do naszych czasów dotrwało niespełna 1800 wyrazów staropruskich” (Boryś 1981: 74).

W przedstawianych tu obecnych rozważaniach godne uwagi jest semantyczne powiązanie ‘ogniska’, ‘miejsca, gdzie się roznieca ogień’ z nazwą starego rodzinnego miejsca zamieszkania. Nie bez znaczenia jest tu również fakt, że hipotezą W. Borysia zainteresował się V. N. Toporov, który uzupełnił ją dodatkowym materiałem litewskim i uznał, iż jest to „В целом интересная и перспективная реконструкция” (Топоров 1984: 438–439).

Bliższego rozpatrzenia wymaga również nazwa rekonstruowana jako ps. **jbstoba* ‘ogrzewane pomieszczenie mieszkalne; pomieszczenie podziemne, ziemianka’, którego kontynuanty występują dziś w większości języków słowiańskich w wielu pokrewnych znaczeniach (‘pokój’, ‘komora’, ‘izba’, ‘strych’, ‘piwnica’, ‘ziemianka’, ‘pomieszczenie podziemne’, ‘stajnia’), a także w znaczeniu ‘chata’, ‘dom’ (Boryś SEJP, 200–201). Por. w związku z tym między innymi: stpol. *dom* ‘jednoizbowy budynek mieszkalny’, staroruskie *istoba* ‘dom, łaźnia’, ros. dial. *izbá* ‘dom mieszkalny składający się z jednego pomieszczenia z piecem; ogrzewana część budynku mieszkalnego’; zob. też liczne przykłady *izba* w znaczeniu ‘dom, chata, chałupa’ poświadczony w gwarach polskich (Karłowicz SGP, t. 2: 212), kaszubskich, słowińskich, łemkowskich i wielu innych. W. Boryś w rekonstruowanej formie prasłowiańskiej **jbstoba* widzi zapożyczenie z ludowej łaciny nazwy prymitywnej łaźni parowej **extūfa*/**extūfa*. Mielibyśmy w takim wypadku do czynienia z przeniesieniem nazwy owej łaźni, będącej pomieszczeniem mieszczącym się w ogrzewanej ziemiance, na nazwę bliskiego mu budową pomieszczenia mieszkalnego charakterystycznego według archeologów dla osadnictwa wczesnosłowiańskiego.

Ślady omówionych powyżej nazw prymitywnych domów zachowały się do dziś w słowiańskim nazewnictwie miejscowym. Por. w związku z tym pomorską miejscowość *Kąty* i wschodniosłowiańskie *Kuty*, *Pokucie* (Bańkowski ESJP, t. 1:

654: *kął, kąty* – od XIII wieku tak „o ustronnych przysiółkach, ewentualnie też o budkach smolarzy, o lichych chatach”); por. też polskie nazwy miejscowe typu *Izbica, Izbice* oraz ukraińskie *Izbiszczca*. Nie mam zresztą najmniejszej wątpliwości, że bardziej pilne wniknięcie w słowiańskie materiały onomastyczne powiększyłoby znacznie liczbę tego typu przykładów.

Obserwując rozwijające się obecnie na dużą skalę studia nad słowiańskim DOMEM, zastanawiam się, czy i gdzie znajdą się omówione w tym artykule nazwy w powstającym *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*? Jedno bowiem wydaje się pewne: to właśnie dzięki takim nazwom i ich etymologicznej przejrzystości językowy obraz świata owych odległych czasów ukazuje się nam szczególnie wyraziście.

Literatura

- AJK, 1964–1978, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN tom wstępny, t. 1–6 pod kier. Z. Stiebera, t. 7–15 pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław.
- Bańkowski ESJP, 2000, Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- Bartmiński J., 2013, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria”, rocz. 8, nr 2 (16), s. 233–245.
- Boryś SEJP, 2005, Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Boryś W., 1981, *Polskie dialektalne kuk(u)rzyśko – domniemany relikw staropruskiej leksyki*, „Acta Baltico-Slavica” 14, s. 67–77; [Przedruk w: tenże, *Etymologie słowiańskie i polskie. Wybór studiów z okazji 45-lecia pracy naukowej*, pod red. W. Sędzika przy współudziale Z. Babika i T. Kwoki, Warszawa 2007, s. 493–503].
- Buko A., 2011, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa.
- Cygan S., 2006, *Wczesnosłowiańskie półziemianki kwadratowe na terenie Polski, Czech, Słowacji, wschodnich Niemiec i Dolnej Austrii*, Rzeszów [seria: Collectio Archaeologica Resoviensis, t. 3].
- Jakubowicz M., 2012, *Zasady rekonstrukcji semantyki w pracach etymologicznych*, [w:] *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, seria 12: *Językoznawstwo. Prace na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku 2013*, red. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa, s. 76–80.
- Jakubowicz M., 2013, *О роли этимологии в этнолингвистических исследованиях*, [w:] *Kontaktlingvistikas un slāvu valodniecības aktuālās problēmas. Актуальные проблемы контактной лингвистики и славянского языкознания. Problems of Contact Linguistics and Slavic Linguistics*, ред. И. Кошкин, Т. Сойкиова, Riiа: Latvijas Universitāte Akadēmiskais apgāds, s. 152–158.
- Karłowicz SGP, 1900–1911, Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.

- Popowska-Taborska H., 2010, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata. 'Dom', 'praca', 'wolność' a także 'honor' i 'Europa' w kaszubskich dialektach i w powstającym kaszubskim języku literackim*, „Etnolingwistyka”, 22: *Problemy języka i kultury*, s. 53–71.
- Popowska-Taborska H., 2012, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata. O zawiłości dziejów i pojęć wyrazów (DOM, PRACA, WOLNOŚĆ, HONOR i EUROPA na Kaszubach)*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, red. M. Abramowicz, I. Bielińska-Gardziel, Lublin, s. 241–249.
- S – Sychta B., 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław : Warszawa : Kraków.
- SEK – Boryś W., Popowska-Taborska H., 2010, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1–6, Warszawa.
- SGP, 1977–, *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod red. M. Karasia, od t. 2. pod red. J. Reichana, od t. 6. pod red. J. Okoniowej, Wrocław.
- Sychta B., 1998, *Kultura materialna Borów Tucholskich*, Gdańsk : Pelplin [Przedruk maszynopisu pracy doktorskiej ks. Bernarda Sychty z roku 1947, będącego własnością Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu].
- Šalkovský P., 2008, *Najstaršie včasnoslóvanské obydlia (v pravlasti a prvých vlnách západnej expanzie)*, [w:] *XIV. mezinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov*, ved. red. a ed. P. Žeňuch, Bratislava, s. 199–209.
- Топоров В. Н., 1984, *Прусский язык. Словарь*, [т. 4] К – Л (*kirk – *laid-ik-), Москва.

Summary

The concept of the house as viewed by the entomologist, the archaeologist and the linguist investigating the linguistic image of the world

This article is a side-result of a current large-scale research work on the *Axiological Lexicon of the Slavs and their Neighbors*. As the “house” is one of the entries included in the Dictionary, the author draws attention to three words preserved in the Slavic languages that should be recognized as the ones that refer to the original human household. They include (a) the South Slavic names that derive from the Proto-Slavic word **kotja*, related to the Proto-Slavic form **kotъ* ‘the internal angle of the house’; (b) the Polish dialectal word that is recognized as an alleged Old Prussian relic of the lexeme *kuk(u)rzysko* ‘the place where formerly an old house was located’, ‘the hearth in a forge’; (c) the Proto Slavic word **jbstъba* ‘a heated living room’, ‘a dugout’, ‘a cottage’, ‘home’,

originally derived from the folk Latin form **extūfa/*extūfa* ‘primitive steam baths’.

The etymology of these words is confirmed by archaeological research which indicate that that the earliest households used by the Slavs had the form of a rectangular dugout with a fire place in the corner. The linguistic image of the world clearly mirrors the reality of the former times: all the words that are analyzed in the article refer to a place where the primary role is played by fire, the donor of heat and food that brings together the residents of the first primitive households built in this area.

Keywords: name of the house, etymology, archeology, linguistic image of the world, Polish.